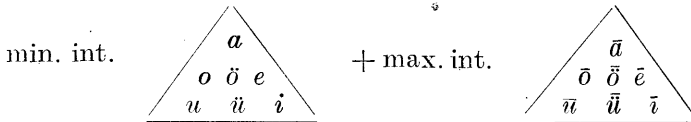

Adalék a magyar magánhangzók rendszeréhez.*

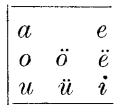
LAZICZIUS GYULA „Bevezetés a fonológiába“ c. munkája 49. lapján azt írja, hogy olyan nyelvekben mint a magyar is, ahol a magánhangzó-intenzitás fonológiai tényező, a magánhangzóknak két rendszerét kell megkülönböztetnünk: a minimálisan intenzív (rövid) és maximálisan intenzív (hosszú) rendszert“. Ezek alapján LAZICZIUS a magyar irodalmi és köznyelv magánhangzórendszerét így ábrázolja:

[A fonológusok az egyes nyelvek magánhangzórendszerét háromszög, ill. négyszögalakban szokták ábrázolni, aképpen, hogy a vertikálisan egymás alatt elhelyeződő magánhangzók a sajáthangosztályokat (tehát: a labiális, illabiális, palatális és veláris, valamint az ezek kombinációjaképp létrejövő labio-palatális, labio-veláris, illabio-palatális és illabio-veláris képzésmód-tulajdonságokat), a vízszintes sorok pedig a magánhangzók nyílásfokát jelzik (és pedig az 1. sor a legszűkebb, az utolsó pedig a legszélesebb ejtésű hangokat tartalmazza). E két magánhangzótulajdonság a magánhangzók meghatározásának két legfontosabb tényezője.]

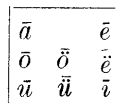
Eképpen tehát a magyar irodalmi és köznyelv rövid és hosszú magánhangzórendszere egyaránt háromszögű. A népnyelvben azonban sokszor bonyolultabb viszonyokat találunk. Hol a rövid, hol a hosszú, hol mindkét rendszer strukturális eltérést mutat az irodalmi és köznyelvi rendszerrel szemben.

Vannak olyan nyelvjárások, melyek élesen megkülönböztetik egymástól a nyílt *e*-t és a zárt *ē*-t, vagyis ahol a kétféle *e* hang két külön fonémet alkot. Ezekben a nyelvjárásokban a rövid magánhangzórendszer négyszögű alakban, ábrázolható:

Ilyen elrendeződést mutat pl. a mátravidéki, borsodi palóc nyj. és egyes székely nyj.-ok.

Ugyanezen nyj.-okban a hosszú magánhangzók is ugyanilyen elrendeződést mutatnak:

* Minthogy cikkem idestova hét évvel ezelőtt íródott, a benne foglaltakat részben túlhaladottnak találom. Változtatásra nem lévén mód, a kérdésre még egyszer vissza szándékozom térni.

Nyelvjárásaink fonémkészletének vizsgálata alapján kiderül, hogy a háromszögű rövid rendszer nem mindig háromszögű hosszú rendszerrel, s a négyszögű rövid rendszer nem mindig négyszögű hosszú rendszerrel párosul. Ilyenformán LAZICZIUS GYULA a lehetőségek négy típusát állítja fel a következőképpen:

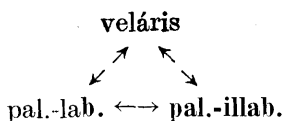
Lehetséges rövid \square + hosszú \square rendszer (pl. mátravidéki palóc nyj.)
 „ „ \square + „ Δ „ (a legtöbb dunántúli nyj., kalotaszegi nyj.)
 „ „ Δ + „ \square „ (szamosháti nyj., nyugati székely nyj.-ok)
 „ „ Δ + „ Δ „ (a duna-tiszai nyj. terület nagy részén élő nyj.-ok, köznyelv).

LAZICZIUS Gy. a magánhangzórendszerek ilyen sajátosságai alapján osztályozza a magyar nyelvjárásokat, amire ezúttal nem óhajtanék kitérni.

Jelen dolgozatomban röviden ellenvéleményt szeretnék bejelenteni a magyar magánhangzók fentebbi rendszerezésével szemben, mely első ízben TRUBETZKOY „Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vokalsysteme“ c. munkájában jelentkezik. Azt hiszem, LAZICZIUSszal és TRUBETZKOYjal szembeni véleményemet annál bátrabban megkockáztathatom, mivel a fonológiai vizsgálatok azóta jóval előrehaladtak, hiszen TRUBETZKOY posthumus könyvének a „Grundzüge der Phonologie“-nek egyik lapalji jegyzetében úgy nyilatkozik fent idézett tanulmányáról, hogy az sok tekintetben már elavult és túlhaladott álláspontot képvisel.

Szerintem ugyanis nem szükséges a hosszú és rövid rendszereknek külön ábrázolása, s a kettőnek + jellel való egybekapcsolása.

A háromszög- és négyszögrendszerek célja egy bizonyos nyelv magánhangzórendszere jellegének általános ábrázolása. De azzal, hogy egy nyelv magánhangzóinak szerkezetét háromszög- vagy négyszögalakban ábrázoltuk, még nem végeztünk el minden feladatot. A három- vagy négyszögűség kérdésének eldöntésével egyidejűleg tisztázni kell azt a kérdést is, hogy milyen fonológiai releváns magánhangzós tulajdonságok alkotnak egymással korrelatív ellentétpárt. Így pl. a magyar köznyelv magánhangzórendszeréről lévén szó, megállapíthatjuk először, hogy ez három osztályos, három nyílásfokú háromszögrendszer, melyben — LAZICZIUS szerint — a labiális: nem labiális, palatális: nem palatális korrelatív ellentét érvényesül. Meg kell azonban jegyeznünk azt, — amire részben már L. NOVÁK is rámutatott az *Études Hongroises* 1936/37. évi kötetében, hogy a magyarban a labiális: illabiális, palatális: veláris sajáthangtulajdonságok — mint igen sok más nyelvben — nem tisztán érvényesülnek, hanem keveredve, még pedig szerintem úgy, hogy az önálló palato-labiális osztállyal (*ö, ü*) szemben áll a palato-illabiális osztály (*e, i*), s amiként a kettő egymással korrelatív ellentétben áll, éppenúgy alkot, mindkettőjükkel ellentétet a veláris sor (*o, u*). A háromszögrendszerben az *a* diszjunkt foném, azaz oppozíción kívül áll, de a négyszögrendszerben vitt szerepénél fogva a háromszögrendszerben közelebb áll a veláris sorhoz mint a többihez. Én tehát a három sajáthangosztály egymáshoz való viszonyát így tudnám grafikusán ábrázolni:

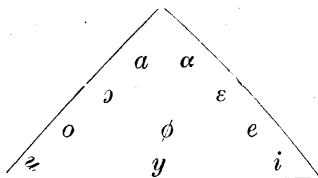

Tehát nem a palatális és veláris, labiális és illabiális magánhangzók állanak szemben egymással hanem veláris magánhangzók — palato-labiális magánhangzókkal — és palato-illabiális magánhangzókkal. Egyébként, hogy az 1. sajáthangosztályban a labialitás teljesen irreleváns bizonyítja az is, hogy míg a négyszögű és háromszögű rendszerek rövid *a*-ja fonétikai realizációjában labiális képzésű, addig a megfelelő hosszú hang (*á*) illabiális. (Az ajakkerekítési és nyelvéllási korreláció tisztán és keverten előforduló fajtáit behatóan tárgyalja és sok példával szemlélteti TRUBETZKOY Grundzüge-jében a 87—96 lapokon.)

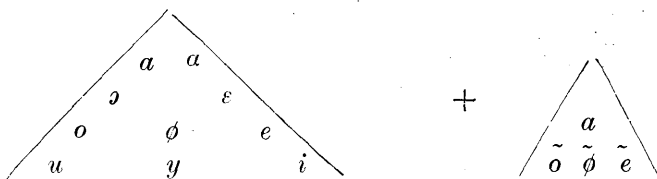
Ha most már a fent mondottakhoz hozzáfűzzük azt is, hogy a magyar magánhangzórendszerben a rövid-hosszú ellentét fonológiailag releváns, disztinktív értékű tulajdonság, akkor nagy általánosságban jellemeztük a magyar köznyelv magánhangzórendszerét, s a rövid rendszer mellett a hosszút ábrázolni fölösleges.

Amint említettem a háromszög-, ill. négyszögrendszerekben csupán az ill. nyelv magánhangzóinak sajáthang- és nyílásfoktulajdonságai vannak és lehetnek feltüntetve, azok a fonológiai alaptulajdonságok, melyekre a többi korreláció ráakódik. A magánhangzó rendszereknek tehát mindig csak az alapul szolgáló, a rendszert elsősorban meghatározó sajáthang- és nyílásfoktulajdonságait kell grafikusán ábrázolnunk, a többi fonológiailag releváns ellentét figyelembe vétele nélkül. A magánhangzós alaptulajdonságokra (tehát: a sajáthang- és nyílásfoktulajdonságokra) ráhelyeződő többi korrelációt a magánhangzórendszer általános jellemzése után kell felsorolni, megjegyezvén azt, hogy a szóbanforgó korreláció minden sajáthangosztály minden nyílásfokára kiterjed-e vagy sem.

A sajáthang- és nyílásfoktulajdonságok mellett 3. csoportként a rezonanciatulajdonságok szerepelnek a magánhangzók meghatározásában. A magyarban egy magánhangzós rezonanciatulajdonság sem disztinktív erejű, de ott ahol bizonyos rezonanciatulajdonságoknak disztinktív funkciójuk van — mint pl. a franciában a nazális és nem nazális képzésű hangok különbségének —, ezt a tényt nem kell + jel kíséretében a főrendszer mellett külön ábrázolnunk, hanem ez esetben azzal a megjegyzéssel élünk, hogy a nazalitás korrelatív ellentétet alkot a maximálisan széles nyílásfokon az 1. sajáthangosztályban, és a 2. nyílásfokon mindhárom sajáthangosztályban. A francia magánhangzórendszert TRUBETZKOY is legutóbb így ábrázolta:

és nem így:

mert ez már tkp. lassan a nyelv összes fonémjainak felsorolásához vezetne, holott — mint már említettem — a háromszög-, ill. négyszögrendszereknek nem ez a rendeltetésük.

Amiképp fölösleges a rezonanciatulajdonságok grafikus ábrázolása a franciában, éppúgy nélkülözhetjük a proszódikus tulajdonságok ábrázolását is, tehát a mi esetünkben a magyar kvantitás (v. intenzitás) ábrázolását. A hosszú rendszernek külön ábrázolására azért sincs szükség, mert a proszódikus sajátságok, s így a kvantitás is, a magánhangzók háromszög- ill. négyszög-alakban ábrázolt hangszín- (azaz: saját- és nyílásfok-) tulajdonságaira épülnek, s így a hosszú rendszerek magánhangzóinak hangszíne r e n d e s e n megegyezik a rövid rendszerek magánhangzóinak hangszínével, s önálló, fonológiai releváns sajátangtulajdonságot nem képvisel. Előfordul azonban, amint az a LAZICZIUS Gy. által felállított lehetőségekből első pillantásra kitűnik, hogy a rövid és hosszú rendszerek nem teljesen fedik egymást a hangszín tekintetében. Nem azokra az esetekre gondolunk, amikor a rövid labiális *a* hosszú párja illabiális (*á*), vagy mikor a háromszögrendszerbeli köznyelvi nyílt *e* hosszú párja zárt *é*, mert ez esetekben a labialitás, ill. zárt-sági fok irreleváns, s csupán a fonétikai realizáció sajátága, éppúgy, mint a magyar hosszú magánhangzók szűkejtése. Inkább olyan esetekre céloztunk előbbi megjegyzésünkkel, amikor a hosszú és rövid rendszerek láthatólag szervesen eltérnek egymástól. Pl. előfordul az, hogy egy négyszögű rövid magánhangzórendszerrel szemben háromszögű hosszú rendszer áll, s ezt LAZICZIUS úgy értelmezi, hogy a hosszú *é* a két (nyílt és zárt) *e* fonémhez kapcsolódik. Pedig — mint NOVÁK is megállapítja — sokkal jobb lenne azt a megállapítást tenni, hogy a magánhangzórendszernek nem minden tagja vesz részt a kvantitási korrelációban. A helyes állásfoglalás tehát az, ha azt mondjuk, hogy csak a zárt *ē*-nek van hosszú párja, a nyílt *e*-nek nincs. Ha akarjuk ábrázolhatjuk ugyan ezt a tényt, s ekkor háromszögalakot kapunk eredményül, de ez csak egy részrendszer lesz, mintha pl. egy nyelvben csak 2. vagy utolsó szótagban előforduló magánhangzókat ábrázolnánk. — Mi a helyzet azonban az olyan nyelvjárásban, mint pl. a szamosháti, ahol a rövid háromszögű magánhangzórendszerhez LAZICZIUS szerint négyszögű hosszú rendszer kapcsolódik?! Gyakorlatilag azok a nyelvjárások tartoznak ide, melyek a rövid *e* fonémával szemben ismerik és fonológiai megkülönböztető eszközül használják az *ε*—*ē* (v. kissé szűkebb nyílásfokkal *ē*—*ē̄*) közti különbséget. Első pillanatra úgy látszik, hogy a rövid *e*-nek két hosszú párja van, holott ez lehetetlen, mert egy korreláció tagjait egy bizonyos sajátág megléte, ill. meg nem léte jellemez, s ez esetben nem tudjuk az egyik hosszú

e-t hova tenni. Azt hiszem azonban, hogy helyesen oldjuk meg a problémát a következő feltevéssel: mint ismeretes a korrelatív ellentétpárok egyik tagja jelleghordozó, s a másik jelleg nélküli (jellegtelen), azaz egyik a szóban forgó korrelációs tulajdonság birtokában, a másik pedig annak hiányában van. Pl. a mi esetünkben a magyar köznyelvben a rövid magánhangzók a jelleg nélküliek, s a hosszúk a jelleghordozók, mert a korreláció jellegét itt a hosszúság adja meg. Ha már most megfordítjuk a dolgot, akkor a $\triangle + \square$ rendszerűnek jellemzett nyelvjárások állapotát úgy magyarázhatjuk, hogy ezekben a nyelvjárásokban a köznyelvvvel és a többi nyelvjárással szemben a hosszú magánhangzók a jellegtelenek, a hosszúság jelenti a korrelációs tulajdonság hiányát, s a rövidség a jelleghordozó tulajdonság. Ebből következik, hogy a hosszú rendszer az, amely megadja a szóban forgó szamosaháti nyelvjárásra jellemző magánhangzós alaptulajdonságokat, amelyre a többi korreláció épül, s így lehet megérteni, hogy a jellegtelen két hosszú *e* foném közül csak az egyiknek van meg a jelleghordozó ellentéti párja, s ez az *e*, míg a másik jellegtelen hosszú *é*-nek nincs, mint ahogy pl. a kalotaszegi jellegtelen rövid, kétféle *e* közül is csak az egyiknek van meg a jelleghordozó, vele kvantitási korrelációt alkotó hosszú párja.

A rövid-hosszú ellentét a fokozatos és egyenértékű oppozíciókkal szemben nyilvánvalóan privatív, azaz szélsőértékű ellentét, mert benne az ellentét egyik tagját egy bizonyos sajátság megléte, a másikat a sajátság meg nem léte jellemzi. A nyelv fonológiai rendszere szempontjából fontos megállapítanunk, hogy egy bizonyos korreláció (amely ily szélsőértékű ellentéten alapul) melyik tagja a jelleghordozó és melyik a jellegtelen.

TRUBETZKOY ezt a legtöbb esetben úgy állapítja meg, hogy szemügyre veszi azokat a helyzeteket, melyekben a szóbanforgó ellentét feloldódik, azaz azokat a külsőleg és belsőleg megszabott helyzeteket, melyekben az ellentét ideiglenesen szűnhet. Az ebben a helyzetben előforduló vezérfoném rendszerint jellegtelen, s így állapítható meg pl., hogy az oroszban a mássalhangzós lágysági korreláció keretében a kemény azaz palatalizálatlan mássalhangzó jellegtelen, vagy hogy a hangsúlyozási korreláció keretében a hangsúlyos magánhangzó a jellegtelen, s a hangsúlytalan magánhangzó a jelleghordozó komponens.

A mi esetünkben ez a módszer nem vált be egészen, amiképp nem is válhat be már elméletben sem, mert elképzelhető oly szélsőértékű ellentét, mely semilyen helyzetben nem oldódik fel, hanem mindig teljes disztinktív értékű (pl. az osztják-szamojédban). Fenti eljárásunk tehát új módját mutatja meg a korrelációs jelleg kifürkészésének a magánhangzórendszer szerkezetének alapján. Kiindulópontunk e szerint az, hogy egy nyelv magánhangzórendszerének általános képe, azaz az alaptulajdonságokat képező saját- és nyílásfoktulajdonságok háromszög- ill. négyszögrendszerben ábrázolhatók. A fontos ezeknél az ábrázolásoknál az, hogy minden olyan magánhangzót feltüntessünk, melyek önálló hangszínnel bírnak, s melyekre más korrelatív sajátságok ráakódhatnak a hangszín fonológiai érvényű megváltozása nélkül. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a háromszög-, ill. négyszögalakban ábrázolt magánhangzós alaptulajdonságokra ráhelyeződő egyéb magánhangzós

és proszódikus sajátosságok külön-külön rendszerei csak részrendszerek, s ezek a részrendszerek legfeljebb olyan kiterjedésűek lehetnek, mint az alaptulajdonságok rendszere, nagyon sokszor azonban kisebb kiterjedésűek, mivel ezek a másodrangú tulajdonságok nem minden sajátáhangosztályra és nem minden nyílásfokra terjednek ki. Így, ha azt tapasztaljuk, hogy pl. egy magánhangzórendszerben (mint pl. a fent idézett szamos hátiban, vagy tiszahátiban, vagy a nyugati székely nyelvjárásokban) a hosszú magánhangzók hangszín tekintetében teljesebb rendszert alkotnak, akkor ezt a teljesebb rendszert tekinthetjük a nyelvjárásra jellemző alaprendszernek, s ennek következtében a hosszúságot a kvantitás szempontjából negatív viselkedő sajátágnak.

Ezzel szemben másodlagosan jön számításba az ellentétek feloldásán alapuló vizsgálati mód, és pedig olyan esetekben, mikor a rövid és hosszú magánhangzók teljesen megegyező rendszert alkotnak, mint pl. az irodalmi és köznyelvben. Itt az ellentétek feloldási módjait kell vizsgálnunk, hogy megtaláljuk a korreláció jellegtelen komponensét. A kérdés korántsem olyan egyszerű. Úgy látjuk ugyanis, hogy míg az *a* és *e* magánhangzók kvantitási ellentéte tővégi helyzetben suffixumok előtt feloldódik (*alma : almát, galiba : galibák, epe : epés, gyenge : gyengécske*), ahol vezérfonémként *a* áll, s így jellegtelennek a rövid magánhangzó minősül, addig a kvantitatív ellentét az *o* hangnál szóvégén szintén feloldódik, de úgy, hogy vezérfonémként a hosszú, tehát jellegtelennek is a hosszú magánhangzó mutatkozik. E tekintetben tehát bizonytalanság uralkodik, s még tüzetesebb vizsgálatokra van szükség, főleg a feloldási helyzet fontosságának szempontjából.

Végeredménykép tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a magánhangzórendszerek vizsgálatában pl. a rövid és hosszú rendszerek külön ábrázolása csak a részrendszerek tárgyalásánál jogosult, s a magánhangzórendszer általános jellemzésénél nem. Ellenkező esetben ugyanis hajlamosak lennénk arra, hogy a teljes magánhangzórendszert (a rendszer minden tagját) felsoroljuk, amire itt nincs szükség. A fonémállomány teljes felsorolása fontos ugyan, de más helyen.

1945. VII. hó.

HAJDÚ PÉTER